

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN ARTMASINDA BEYNƏLXALQ TƏŞKİLAT VƏ BİRLİKLƏRİN ROLU

Ü.M.QƏLƏNDƏROVA

galandarova.ummuhabiba@gmail.com

Bu məqalə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların və birliklərin yaradılması zəruriliyi, ayrı-ayrı milli dövlətlərin bu kimi təşkilatlara qoşulması prinsipləri araşdırılır. Azərbaycanın bu təşkilatlardakı iştirakı təhlil edilir.

Açar sözlər: *beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, inteqrasiya birlikləri*

Vahid Dünya sistemi ayrı-ayrı milli dövlətlərin birliyindən ibarət olduğuna görə bu sistemin yaranmasında və formalaşmasında hər bir dövlətin müəyyən payı və rolu vardır. Vaxt keçdikcə hər bir dövlətin mövqeyi dəyişir, yeni qüvvələr meydana gəlir, həlledici amilə çevrilir.

Deməli, dünya təsərrüfatı sistemi çərçivəsində milli dövlətlər arasında müəyyən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daha yeni problemlər, yeni amillər, proseslər yaranır. Belə ki, beynəlxalq miqyasda Beynəlxalq Əmək bölgüsünün dərinləşməsi baş verir. Elmi-texniki inqilabın hərtərəfli inkişafı özünü daha qabarıq göstərir. Bu prosesə daha çox ölkə və ərazilər cəlb edilir. Bir çox qlobal problemlər yaranır. Ekoloji, ərzaq, yoxsulluq, enerji, demografiya, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi problemləri, demək olar ki, gündəlik məsələyə çevirilir.

İstehsalın ictimailəşmə səviyyəsinin artması BİM-in bütün formalarının intensiv inkişafına səbəb olur. Məlum "üçüncü dünya" ölkələrinin özünün simasının nisbətən dəyişməsi, bu ölkələrin bir çoxunun "yeni sənaye ölkələri" kimi fərqlənməsi və onların dünya bazarında mövqeyinin dəyişməsi prosesi də artmışdır. Bu ölkələrin iqtisadi əlaqələrində liberallaşma prosesi də genişlənməmişdir. Beləliklə, bütün bu kimi problemlər BİM-in tənzimlənməsini tələb edirdi. Aydınır ki, Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər hər hansı bir milli dövlətin daxili qanunları ilə tənzimlənmə bilməz. Bu münasibətlər beynəlxalq müqavilələr, konfranslar, ittifaqlar, birliklər, danışıqlar, görüşlər və s. kimi daha yüksək səviyyədə olan tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu kimi tədbirlərdə beynəlxalq hüquq normaları əsas götürülür. Heç bir ölkənin milli müstəqilliyinə toxunulmur. Bu isə milli çərçivədən üstün olan institutlar, qurumlar, mexanizmlərin yaradılması ilə reallaşdırılır.

Qeyd etməliyik ki, yüz illər bundan əvvəllər də beynəlxalq xarakterli birliklər yaradılmasına cəhd edilirdi, bu barədə müəyyən mütərəqqi fikirlər yaranırdı. Belə ki, məsələn, 1840-cı ildə "qurdarlığın əleyhinə beynəlxalq miqyasda nəzarət mexanizmi" formalaşdırıldı. 1873-cü ildə Beynəlxalq Hüquq birliyi, 1875-ci ildə "Yazıcıların, rəssamların və digər həkimlərinin Beynəlxalq birliyi"; 1889-cu ildə "Parlamentlər arasındakı ittifaq" və eləcə də həmin ildə "Beynəlxalq ictimai sağlamlıq Qərargahı" kimi qurumlar təsis edilmişdir. Beləliklə, bu kimi beynəlxalq qurumların sayı XX əsrin əvvəllərindən artaraq 400-dən artıq olmuşdur. Hazırda isə 4-5 mindən artıqdır.

Demək olar ki, bir çox mütərəqqi qüvvələr dünya ictimai-iqtisadi proseslərinin idarə olunmasını beynəlxalq institutların yaradılmasında görürlər. Bu institutların ümumi səlahiyyətli olması ilə yanaşı, ictimai-iqtisadi sahələr üzrə,

beynəlxalq və regional səviyyədə, hətta ayrı-ayrı əmtəə növləri üzrə də yaradılmasına səy göstərilirdi. Onu da qeyd etməliyik ki, bu kimi institutların yaradılması üzrə çox aydın, demokratik hüquqi baza da hazırlanırdı. Burada mövcud olan beynəlxalq hüququn prinsipləri əsas götürülür.

Beləliklə, beynəlxalq təşkilatlar (o cümlədən iqtisadi təşkilatlar) hər bir dövlətin könüllü razılığı ilə beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılır. Hər bir təşkilat bu və ya digər dövlətin siyasi aləti kimi çıxış etmək hüququna malikdir. Beynəlxalq təşkilatlara qoşulan hər bir dövlət istər siyasi istərsə də iqtisadi baxımdan öz maraqlarını qorumaq imkanı əldə edirlər. Beləliklə, bu proses İkinci Dünya müharibəsindən sonra real gərəkliliyə çevrilmişdir. Yüzlərlə yeni beynəlxalq təşkilat və birliklər yaranmışdır. Bunlardan bəzilərinin adlarını qeyd etmək olar: 1945-ci ildə ən ümumi universal beynəlxalq təşkilat olan BMT-nin yaranması. 1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində keçirilmiş beynəlxalq konfransda Beynəlxalq Valyuta fondu və Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BY və İB) yaradılması qərara alınmışdır. Beləliklə, 1944-cü ildə BYF, 1945-ci ildə isə BY və İB yaradılmışdır. 1945-ci ildə BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfat təşkilatı (FAO), 1947-ci ildə ticarət və tarif dərəcələri üzrə Baş Razılaşma (QATT), 1948-ci ildə Avropa İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı yaradılmışdır. 1961-ci ildə bu təşkilat iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış, 1964-cü ildə BMT-nin Ticarət və inkişaf üzrə konfransı yaradılmışdır.

1967-ci ildə BMT-nin Sənaye üzrə təşkilatı yenə həmin ildə BMT-nin inkişaf proqramı yaradılmışdır. Beləliklə, BMT-nin rəhbərliyi nəticəsində bu kimi institutların coğrafiyası və sayı artmışdır. Regional təşkilatlar, ayrı-ayrı əmtəə növləri üzrə təşkilatlar, şuralar və komissiyaların yaranması geniş vüsət almışdır.

Belə bir proses özünü inteqrasiya xarakterli birliklər yaradılmasında da göstərmişdir. Belə ki, 1950-ci illərdən başlayaraq dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlıqda inteqrasiya əlaqələrinin artması daha geniş yayılmaya başlamışdır. Bu prosesə də İkinci Dünya müharibəsi zamanı zərər çəkmiş dövlətlərin vəziyyətdən çıxması məsələsi səbəb olmuşdu. Hardasa müəyyən birgə fəaliyyət növlərinin yaradılmasına zərurət artırdı.

Qeyd etməliyik ki, inteqrasiya xarakterli ilk birlik Avropa ölkələri arasında yaranmışdır. Məlumdur ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində avropa dövlətlərinin ictimai-iqtisadi həyatı təmənilə pozulmuşdur. Müharibədən sonrakı dövrdə bərpa illəri başlamışdı. Bu məqsədlə 1947-ci ildə ABŞ-ın dövlət katibi C.K.Marşal Avropa dövlətlərinin iqtisadiyyatının dirçəlməsi məqsədilə plan hazırlamışdı. Məlum "Marşal Planı" ilə yanaşı Avropa dövlətlərinin əməkdaşlığı barədə də müəyyən ideyalar yaranırdı. Belə ki, Fransanın ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın rəhbərliyi Fransa ilə Qərbi Almaniya arasında bərabərhüquqlu inteqrasiya birliyi yaradılması təklifi ilə razılığa gəlmişlər. Belə bir təklifin hazırlanması Fransanın Xarici İşlər naziri Robert Şumana həvalə edilmişdi. Robert Şuman o vaxt tanınmış iqtisadçı professor Jan Monneni bu işə cəlb etmişdi.

Beləliklə, çox hərtərəfli təhlildə məsləhətləşmələrdən sonra Fransa ilə Qərbi Almaniya arasında müəyyən sahələr üzrə sadəcə əməkdaşlıq deyil, inteqrasiya əlaqələri yaradılması qərarına gəlmişlər. Burada konkret olaraq kömür və poladtökmə sənayesinin birlikdə idarə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəhayət, 1951-ci ildə (aprel ayının 18-də) Avropa kömür polad birliyi (Ak və PB) barədə

müqavilə imzalamışlar. Həmin vaxt İtaliya Benilüks ölkələri də (Belçika, Niderlant və Lüksemburq) bu müqaviləyə qoşulmuşlar. Bu birlik 1952-ci ildən fəaliyyətə başlamışdı. 1957-ci ildə isə (mart ayının 25 -də) həmin altı ölkə Avropa Atom enerjisi Birliyi yaradılması barədə də razılığa gəlmişlər. Beləliklə, Kömür və polad birliyi Avropa İqtisadi Birliyinə-(AİB) çevrilmişdi.Vaxt keçdikcə bu birlik genişlənməmiş, yeni sahələr əhatə edilmiş, AİB -Avropa İttifaqına çevrilmişdir. Hazırda Aİ- özündə 27 dövləti birləşdirir. Avropa ölkələri arasında belə bir inteqrasiya birliyinin yaranması, demək olar ki, bir çox digər ölkələr üçün nümunə olmuşdu.

Beləliklə, ayrı-ayrı regionlarda bu və ya digər formada dövlətlərarası birliklərin yaranması böyük vüsət almışdır. Bu kimi birliklərdən bir neçəsini göstərmək olar:

1. Avropa azad ticarət birliyi 1960-cı il, 6 ölkə;
2. Latın Amerikasına inteqrasiya birliyi 1960-cı il, 10 ölkə;
3. Mərkəzi Amerika ümumi bazarı 1961-ci il, 5 ölkə;
4. Ərəb ümumi bazarı 1964-cü il, 7 ölkə;
5. Cənubi -Qərbi Asiya dövlətləri birliyi 1967-ci il, 9 ölkə;
6. Karib birliyi Karib ümumi bazarı 1973-cü il, 15 ölkə;
7. Fars körfəsi Ərəb ölkələrinin əməkdaşlığı şurası 1981-ci il, 6 ölkə;
8. Avrasiya - Yeni Zelandiya arasında iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə dair ticarət razılaşmaları 1983-cü il;
9. Ərəb qərbi itiffağı 1989-cu il, 5 ölkə;
10. AND ümumi bazarı 1990-cı il, 5 ölkə;
11. Şimali Amerika Azad ticarət zonası (NAFTA)1994-cü il, 3 ölkə.

Nəhayət, 1990-cı illərdən dünya sosializm sisteminin dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş digər gənc respublikalar kimi Azərbaycan Dövləti də Müxtəlif Beynəlxalq Təşkilatlara və birliklərə qoşulmağa üstünlük vermişdir. Təkcə 1992-ci ildə BVF-nin Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf Bankının, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankını, BMT-nin İnkişaf proqramının, BMT iqtisadi və sosial məsələlər üzrə şurasının, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Beynəlxalq Mülki Aviasiya təşkilatının, Beynəlxalq Rabitə Təşkilatı və onlarla digər təşkilatların tərkibinə daxil olmuşdur.

1993-cü ildə ümumdünya Gömrük Təşkilatına, BMT-nin sənayesinin inkişafı təşkilatına, Beynəlxalq Metereoloji təşkilata daxil olmuşdur. Sonrakı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq institutlara daxil olması ardıcıl olaraq davam etmişdir. 1991-ci ilin dekabr ayından MDB-nin 1991-ci ildən İslam Əməkdaşlıq təşkilatının, 1992-ci ildən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, 1997-ci ildən GUAM-AVRASIYA supregional təşkilatının 1998-ci ildən QDIƏT-in üzvü kimi fəaliyyət göstərir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan üzv olduğu bütün növ təşkilat və birliklərin içində fəal iştirak edir. Qabaqcıl partnyor kimi bütün prinsiplərə üstünlük verir, ticarət iqtisadiyyatı əlaqələrinin aparılmasında həmin ölkələrlə olan əlaqələrin artırılmasına çalışır.

Ümumilli lider Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı İlham Əliyev Fərdiyyəçiliyin, təcridolmanın zərərli olduğunu dəfələrlə bəyan etmişlər. Odur ki, hər hansı bir təşkilatın, birliyin, yaranmasında maraqlı olduqlarını bildirmişlər. Bir çox beynəlxalq görüşlərdə ölkə prezidenti İlham Əliyev dövlətlərarası sağlam

əlaqələrin artırılmasının tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. Dövlətlərarası sağlam əlaqə isə müəyyən birliklər daxilində daha əlverişli şəraitin olması ilə yaranır. Aydındır ki, eyni birliyə daxil olan dövlətlər arasında ticarət əlaqələrində, kapital ixracında, gömrük sistemi və digər sahələrdə müəyyən güzəştli şərtlər daha geniş tətbiq olunur. Bütün bunlar bazar iqtisadiyyatının tələblərindən irəli gəlir. Çünki, bazar iqtisadiyyatında həlledici problemlərdən biri də etibarlı partnyorların, xarici bazarın müəyyən edilməsindən ibarətdir. Son illərdə Azərbaycanın İdxal-İxrac əməliyyatlarının vəziyyətini təhlil etmək üçün bir neçə birliklərlə həyata keçirilən ticarət dövryyəsinin həcmi veririk. Belə ki, məsələn, 2017-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanın xarici ticarət dövryyəsi 22.593,6 mln dollar olmuşdur. Burada cəmi idxal-8782,0 mln. dollar, ixrac isə 13.811, 6 mln dollar təşkil edir. 2018-ci ildə xarici ticarət dövryyəsi təqribən 40 faiz artaraq 31423 milyon dollar olmuşdur. İdxal 11965, ixrac isə 19458 mlrd dollar təşkil etmişdir.

Fərəhli haldır ki, idxala nisbətən ixrac daha çox artmışdır. 2017-ci ildə ixrac idxaldan 1,57 dəfə, 2018-ci ildə isə 1,62 dəfə artıqdır. Azərbaycanın xarici ticarətinin vəziyyəti barədə daha geniş təsvir əldə etmək üçün bəzi birliklərlə olan idxal və ixrac əməliyyatlarını veririk.

Cədvəldəki məlumatlardan aydın görünür ki, İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı və Aİ-ölkələri ilə olan idxal -ixrac əməliyyatlarının həcmi daha çox üstünlük təşkil edir. Burada bəzi məqamları qeyd etmək olar. Əvvəla hər iki təşkilatın üzvləri əsasən Avropa dövlətləridir. İƏ və İT-ni tərkibində 35 inkişaf etmiş ölkə vardır. (O, cümlədən digər regionlardan 8 dövlət burada təmsil olunur.)

Cədvəl 1

	Azərbaycanın birliyə daxil olan ölkələrlə ticarət dövryyəsi (2017)	İdxal mln.d	İxrac mln .d
1.	İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı. (İƏİT)	4332,2	9074,9
2.	Avropa İttifaqı (Aİ)	1942,9	7452,3
3.	Asiya Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı (ASOİƏ)	3675,0	2533,7
4.	Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı (QDIƏT)	3492,2	3202,3
5.	Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)	2396,2	1050,1
6.	İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)	1920,4	2262,4
7.	İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)	1765,5	1512,2
8.	Demokratiya və İqtisadi inkişaf haqqında təşkilat (QUAM)	540,8	822,0
9.	Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası,(AATA)	216,4	184,7
10.	Cənub Şərqi Asiya dövlətlərinin assosiasiyası (ASEAN)	182,4	635,1

Həmçinin Aİ-ölkələri də bu təşkilatın üzvlərindən ibarətdir. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanın öz iqtisadi əlaqələrində inkişaf etmiş ölkələrə üstünlük verməsini də nəzərə almaq olar. Bu yalnız ticarət əlaqələrində deyil, digər sahələrdə də geniş vüsət almışdır. Qeyd etməliyik ki, hazırda Azərbaycanda Aİ-

ölkələrinin 1400-dən artıq transmilli şirkəti fəaliyyət göstərir. Aİ-yə daxil olan bir çox dövlətlər müəyyən sahələrdə qarşılıqlı razılaşmalar əldə etmişlər. Belə ki, 24 ölkə ilə ikiqat vergi qoymanın aradan qaldırılmasına dair, 17 ölkə ilə sərmayələrin təşviqi və onların qorunması barədə razılıqlar əldə etmişlər. Bundan əlavə 9 ölkə ilə strateji tərəfdaşlıq bəyannaməsi imzalanmışdır.

Hazırda Aİ-nin 16 dövləti ilə hökumətlərarası komissiya və işçi qrupu fəaliyyət göstərir. İdxal və ixracın həcminə görə Avropa dövlətlərindən sonra QDİƏT- dövlətləri 3-cü yeri tutur. Məlumdur ki, təşkilat 1992-ci ildən fəaliyyət göstərir, 12 dövləti özündə birləşdirir. Burada sözsüz ki, Rusiya, Türkiyə və Ukraynanın rolu nisbətən daha artıqdır. Asiya Sakit okean İqtisadi əməkdaşlığı ilə olan ticarət dövriyyəsinin həcminə görə, 4-cü yeri bölüşdürür. Bu birlik 1989-cu ildə yaradılmışdır. 21 dövləti özündə birləşdirir. Bu birlikdə ticarətin geniş olması ABŞ, Kanada, Meksika, Avstraliya, Rusiya, Yaponiya kimi böyük dövlətlərin bu təşkilatda olmasından irəli gəlir. Bütün bunlarla yanaşı MDB, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının xüsusi çəkisi də gözəcarpacaq dərəcədədir. Azərbaycan bu hər üç təşkilatın tərkibinə daxildir. Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin vəziyyətini qitələr üzrə araşdırdıqda yenə də Avropanın çox böyük üstünlüyə malik olduğunu görürük.

Cədvəl 2

	Azərbaycanın qitələr üzrə olan ticarət dövriyyəsi (2017)	İdxal mln. d	İxrac mln. d
1.	Avropa	4318.2	8551.9
2.	Asiya	3394.4	4476.8
3.	Amerika	991.9	597.5
4.	Okean ölkələri	52.9	0.698
	Cəmi:	8782.0	1.644

Cədvəldən görünür ki, Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarında Avropa qitəsi daha çox üstünlüyə malikdir. Belə ki, cəmi idxalın 49.2, ixracın isə 61.9 faizi bu qitənin payına düşür. İkinci yeri Asiya qitəsi tutur. İdxal – 38.7, ixrac isə 32.4 faizdir. Ayır-ayrı dövlətlərlə olan ticarət əlaqələrinin vəziyyətinin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, idxalda Rusiya – 17.7 faiz, Türkiyə - 14.5, Çin – 9.7 faiz, ABŞ – 8.2 faiz, Ukrayna və Almaniya isə hər biri – 5.1 faiz təşkil edir.

İxracda isə İtalya – 31.9, Türkiyə - 9.9, İsrail – 4.6, Rusiya – 4.3, Çexiya – 4, Kanada – 3.9 faiz təşkil edir. Bütün bunlarla yanaşı cəmi idxalda buğda, şəkər, siqaret, dərman vasitələri, bitgi yağları və s. kimi məhsulların xüsusi çəkisi artıq olduğu halda ixracatda neft məhsulları, təbii qaz, tərəvəz, təzə meyvələr, avtomobil benzini, etilen polimerləri, elektrik enerjisi və s. daha çox üstünlük təşkil edir. Aydınır ki, vaxt keçdikcə idxal və ixracın coğrafiyasında və quruluşunda nisbi dəyişiklik baş verir. Hazırda Azərbaycan 180-dən artıq dövlət ilə ticarət əməliyyatları aparır. Bir çox ölkələrdə son dövrlər üçün xarakterik olan ticarət evləri yaradılmışdır. Belarus, Çin, Ukrayna, Latviya, Rusiya, Polşa, BƏƏ və digər ölkələrdə Azərbaycanın ticarət evləri fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Statistika göstəriciləri. Bakı, 2018, 806 s.
2. Kərimov C.H., Qələndərova Ü.M., Kərimov T.P. - Ölkəşünaslığın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2020, 756 s.
3. Xalq qəzeti 7 aprel 2018-ci il
4. Yeni Azərbaycan qəzeti, 1 fevral 2018-ci il
5. Xalq qəzeti 4 fevral 2020-ci il
6. Kərimov C.H., Orucov A.İ., İsrailov H.A. BİM-in tənzimlənməsi: Beynəlxalq iqtisadi Təşkilatlar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012, 387s.

U.M.Galandarova

THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND ASSOCIATIONS IN THE GROWTH OF AZERBAIJAN'S INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS Summary

This article examines the need for the establishment of international economic organizations and associations, the principles of accession of individual nation-states to such organizations. Azerbaijan's participation in these organizations is analyzed.

Keywords: *International economic organizations, integration associations*